

# DOĞU ANADOLU'DAKİ ERMENİ FAALİYETLERİ (1914-1918)\*

*Armenian Activities in Eastern Anatolia (1914-1918)*

**Marziye MEMMEDLİ\*\***  
**Samire MEMMEDLİ\*\*\***

## Öz

19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti, sınırlarında yaşayan diğer azınlıklar gibi Ermeniler de Türk yönetimi altında varlıklarını barış ve huzur içerisinde sürdürmüşlerdi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni sorunu adı altında suni uluslararası bir mesele ortaya çıkmıştır. Çalışmamız, 1914-1918 yılları arasındaki dönemde Doğu Anadolu'daki Ermeni faaliyetlerini genel hatları ile ortaya koymaktadır. Türk dış politikasının en önemli konularının başında gelen Ermeni sorununun çıkar ilişkileri sonucunda ortaya atıldığını daha iyi anlayabilmek için Ermeni faaliyetlerinin tarihsel gelişiminin çok boyutlu olarak araştırılması büyük önem taşımaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Doğu Sorunu, Birinci Dünya Savaşı, Ermeni Birlikleri, Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti.

## Abstract

Until the 19th century, the Armenian population within the borders of the Ottoman Empire, continued to exist in peace under Turkish rule. Since the second half of the 19th century had emerged artificial international issue under the name of the Armenian question. This study shows the activities of Armenians in Eastern Anatolia as a whole 1914-1918. It is extremely important to investigate the historical development of Armenian activities in a multifaceted way in order to better understand that the Armenian problem, which is one of the most important issues of Turkey's foreign policy, was put forward as a result of relations of interests.

**Keywords:** The Eastern Question, First World War, Armenian Squads, Tsarist Russia, Ottoman State.

---

\* Makale Geliş Tarihi: 27.08.2018 – Yayına Kabul Tarihi: 22.11.2018

\*\* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü,  
e-posta: marziyemammedli@karabuk.edu.tr

\*\*\* Dr., e-posta: samiramammadova@hotmail.com

## Giriş

Osmanlı Devleti'nin jeopolitiğini iyi bilen Batı devletleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölgedeki emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek için suni bir Ermeni Sorunu ortaya çıkarmıştır. Batı devletlerinin izlediği bu siyaseti anlayabilmek için Doğu Sorunu'nun irdelenmesi gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin jeopolitiğini; yani Ortadoğu'daki önemini bilen emperyalist güçler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölgedeki siyasi menfaatleri için "parçala ve hükmet" düsturuyula genellikle Batı'dan Doğu'ya dayatılan bir doktrin olarak tarif edilen Oryantalizm sayesinde Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların koruyucusu gibi plan ve projeler hazırlayarak Doğu politikası düzenlemişlerdir. 19. yüzyılda politik bir tabir olarak ifade edilen Doğu Sorunu'nun temelinde Avrupa-Türk münasebetleri yer almıştır. Kısacası Ermeni Sorunu olarak dünya kamuoyuna yansıtılacak bu siyasetin temelinde, Batı devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine karışması ve bu durumun dünya kamuoyu nazarında uygun olduğunu göstermesi yer almıştır.<sup>1</sup>

1815 tarihli Viyana Kongresi'nde Batı devletleri tarafından kullanılan "Doğu Sorunu" terimi, bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin kader meselesine dönüşmüştür. Ermeni Sorunu, Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları üzerindeki Doğu Sorunu uzantısı olarak görülmüştür.<sup>2</sup> Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde sosyal, kültürel, ekonomik, idari ve siyasi statü olarak herhangi bir sorun yaşamamışlardır. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar olan tarihi dönemde Osmanlı Devleti'nin bir Ermeni Sorunu da olmamıştır. Kısacası, Doğu Sorunu'nun unsurlarından biri olan Ermeni Sorunu'nun temeli emperyalizme dayanmaktadır. Bu nedenle de sorunun bir bütün şeklinde araştırılması gerekmektedir.

1 Erdal İlter, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyancıları* (1780-1915), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 24.

2 Detaylı bilgi için bkz.: İlter, *a.g.e.*, s. 29.

Bilindiği üzere, Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkışında Rusya'nın da rolü büyüktür. Hatta Ermenilerle ilk ilgilenen ve onları kendi çıkarları için ilk kullanan devlet de Rusya olmuştur. Nitekim Ruslar ve Ermenilerin ilk münasebetinin başlangıcı, 17. yüzyılın ortalarına dayanmaktadır. Rusya'nın kuvvetlenip genişleyeceğini anlayan Ermeniler, Ruslarla iyi münasebet kurmak için 1659'da Rus Çarı Aleks'i'ye altın işlemeli bir taht hediye etmişlerdi. I. Petro'nun Rusya'nın başına geçmesinden sonra da İran'ın yönetiminden kurtularak bağımsız bir devlet haline gelmek isteyen Ermeniler, Petro nezdindeki faaliyetlerini artırarak Petro'nun askeri gücünden faydalanmak istemişlerdir. Nitekim I. Petro, İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi, onlara dini ve dünyevi her türlü imtiyaz ve garantileri vermeye hazır olduğunu bildirmiş ve Ermenileri Rus topraklarına yerleşmeye davet etmiştir. Bu davet üzerine İran'da bulunan Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya göç etmiştir.<sup>3</sup> Böylece Rusya, I. Petro dönemiyle başlayan süreçte, stratejik planlarını dünyada egemen güç olma politikası çerçevesinde gerçekleştirmeye ve uygulamaya çalışmıştı. Bu amaç doğrultusunda hareket eden Rusya, bir dünya devleti olabilmek ve sıcak denizlere inmek için politikalar geliştirmeye ve uygulamaya başlamıştı. Bu kapsamda Rusya, bölgenin büyük gücü ve yüzyıllar boyu bu özelliğini korumuş olan Osmanlı Devleti'nin önemli mevzilerini ele geçirme arzusuyla siyasi faaliyetlerini yürütmeye çalışmış ve böylece büyük bir dünya devleti olabilmek ve dönemin büyük güçleriyle güç mücadelesine girebilmek için Ermenilere yönelik politikalar geliştirmeye başlamıştır.

1768-1774 Rus-Türk savaşlarında Ermeniler, II. Katerina tarafından cesaretlendirilerek, Rusya'nın himayesi altında bir "Ararat Krallığı" kurma ümidine düşürülmüşlerdir. II. Katerina, Osmanlı seferleri esnasında Ermenileri Müslümanlar ve Türkler aleyhine kışkırtmıştır. Bu teşviklerden cesaret alan Osep Argotyan adlı bir Ermeni Piskoposu da hazırladığı "Ararat Krallığı" projesini Petersburg'a takdim etmiştir. Ancak bu proje, Çariçe Hükümeti

3 Hüsameddin Yıldırım, *Türk-Rus-Ermeni Münasebetleri*, Kök Yayınları, Ankara 1990, s. 30; Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Meselesiyle İlgili Birkaç Rus Kaynağı", *Yeni Türkiye*, 38, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, II, Ankara 2001, s. 735; Kemal Beydilli, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda *Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 1988, s. 368.

tarafından da tasvip edilmesine rağmen Rus orduları aşağılara pek sarkamadıklarından “Ararat Krallığı” projesi bir hayal olarak kalmıştır.<sup>4</sup>

18. yüzyılın sonlarından itibaren Kafkasya’da kendine bağımlı bir devlet kurmayı düşünen Rusya, henüz İran sınırları içinde bulunan Eçmiyazin ve Katolik tesirinden uzak kalmış; Ermeniler üzerindeki faaliyetlerini yoğunlaştırarak Ermenilere, İran ve Osmanlı Devleti’ne karşı koruma vaat etmişlerdir. Bundan sonra Ruslar, Ermenileri kendi yayılmacı emelleri için iyi bir araç olabileceğini düşünerek onları bu amaçla kullanmaya çalışmıştır.<sup>5</sup> 1826-1828 yıllarındaki Rusya-İran Savaşı sonucunda 1828 yılında Türkmençay Antlaşması<sup>6</sup> imzalanmıştır. Rusya, Türkmençay Antlaşması’yla ele geçirdiği Erivan ve Nahçıvan bölgelerini “Ermeni İli” olarak ilan etmiştir.<sup>7</sup>

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne ihanet ettiği bilinmektedir. Bu savaş sırasında oldukça önemli sayıda Ermeni, Rus ordusuna asker olarak kaydolmuş, bir kısmı da Erzurum’un Ruslara teslim olmasında etkili olmuştur. Bir kısım Ermeni de bu esnada Erzurum’daki Müslüman halka eziyet etmiştir. Savaş sonunda Kafkasya’ya hakim olan Rusya, daha önce kendi topraklarında kurmuş olduğu Ermenistan vilayetine Anadolu’daki Ermenilerin göç etmelerini istemiştir.<sup>8</sup> Hem Türkmençay Antlaşması, hem de 1828-1829 tarihli Rusya-Osmanlı Devleti Savaşı sonucunda imzalanmış olan Edirne Antlaşması’yla Ermenilerin Kafkasya’ya kitlesel şekilde göç ettirilmesine<sup>9</sup>

4 Yusuf Akçura, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılıma Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 21.

5 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 50; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezâlimi I (1906-1918)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, s. 11.

6 Türkmençay Antlaşması hakkında detaylı bilgi için bkz.: Kerim Şükürov, *Türkmençay-1828: Tarixi xronika (İxtisarlar)*, Çapaşoğlu Matbaası, Bakü 2006, s. 88-99.

7 Şükürov, *a.g.e.*, s. 61.

8 Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 735.

9 19. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan’da 159.086 Ermeni’nin olduğu bilinmektedir. 1873’te Rusya’nın göç politikası sonucunda bu sayı 334.242’e; 1886’da 690.615’e; 1897’de Rus İmparatorluğu’nun İlk Genel Nüfus Sayımına göre, 784.347’e; 1916’da 1.208.615’e ulaşmıştır. Sonuç olarak 19. yüzyılın başlarından 1916’ya kadar olan 100 yıllık bu süreçte

başlanmış ve bölgede daha sonra kurulan Ermenistan'ın temeli oluşturulmuştur.

Doğu Sorunu'nun en açık şekilde hissedildiği ve Rusya'nın harekete geçtiği olay 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur.<sup>10</sup> 24 Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerden yararlanma yoluna gitmiş, karşılığında ise Ermeni Patriği Nerses Varjebeyan'ın başkanlığında toplanan "Ermeni Milleti Meclisi", Rusya Çarı'na verilmek üzere Eçmiyazin Kataligosluğu'na bir muhtıra gönderilmesine karar vermiştir. Bu muhtırada Doğu Anadolu'dan Fırat Nehri'ne kadar olan bölgelerin Türklere geri verilmeyip Ruslarca ilhak edilmesini ve bu olmadığı takdirde, Bulgaristan'a verilecek imtiyazların Ermenilere de verilmesini içeren talepler yer almıştır. Ayrıca işgal edilen toprakların boşaltılması halinde, Osmanlı Hükümeti'nden ıslahat yapılması için maddi bir teminat alınmasını ve bu ıslahatın tatbik ve tamamlanmasına kadar Rus işgalinin devam etmesi de talep edilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Ayastefanos'ta devam eden sulh görüşmeleri sırasında ise bizzat Nerses ve bazı Ermeni ileri gelenleri, Rus murahhas heyeti başkanı, Çar'ın kardeşi Grandük Nikola'yla görüşerek, antlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde koydurmayı başarmışlardır.<sup>11</sup> Nitekim 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ve 1829 Edirne Antlaşması'yla Osmanlı coğrafyasındaki Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde söz sahibi olan Çarlık Rusya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesiyle Ermeniler üzerinde himaye hakkı kazanmıştır. Böylece Ermeni meselesi uluslararası politika gündemine girmiştir.

1860 yılından itibaren çeşitli adlar altında Ermenistan'ın bağımsızlığını amaçlayan cemiyetler kurulmaya başlamıştır.

Kuzey Azerbaycan'da Ermenilerin sayısı 1.208.615'e ulaşmıştır. Yani Rusya'nın göç politikası sonucunda bölgede Ermeni nüfusu 9 kat artmıştır. Deniş bilgi için bkz.: X. Ю. Вердиева, *Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв.)*, (Verdiyeva, X. YU., Pereselencheskaya politika Rossiyskoy Imperii v Severnom Azerbaydzhanе (XIX-nachale XX vv.)), Bakı 2016.

<sup>10</sup> Detaylı bilgi için bkz. Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *93 Harbi Faciası*, Tahsin Yıldırım, haz., Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010, s. 17-20.

<sup>11</sup> Yusuf Sarınoy, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış*, 1(2), 2008, s. 75-76.

1860'da Hayırsever Cemiyeti, ardından kurulan Fedakarlar Cemiyeti ve bunları takiben çoğalmaya başlayan cemiyetlerin hepsinin ortak amacı vardır. Bu cemiyetlerin başlangıçtaki amacı Doğu Anadolu vilayetlerinde okullar açarak gençleri eğitmekse de daha sonra bu düşünce değişmiş, söz konusu cemiyetler Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandıran komitelerin nüveleri haline gelmiştir.<sup>12</sup> Bu cemiyetlerin diğer amacı da Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayacak idari düzenlemeler yapılması ve kendi kendilerini yönetmelerini sağlayacak haklar elde etmek olmuştur.<sup>13</sup> Ancak söz konusu cemiyetler gerçekte bir ihtilal örgütü gibi çalışmışlardır. Buna karşılık Osmanlı Devleti ortaya çıkan huzursuzlukları gidermek, gayri Müslimlerin devlete olan muhabbetini artırabilmek ve Ermeni komitecilerin bu millet üzerindeki tahakkümünü ortadan kaldırmak için "Millet Nizamnameleri"ni çıkardıysa da nihai amaçları bağımsızlık olan Ermenilerin eylemlerine son verememiştir.<sup>14</sup> Böylece, 19. yüzyılın sonlarında kurulan Ermeni cemiyetleri, kuruldukları andan itibaren, Ermeni toplumunu, Osmanlı Devleti ve Türk halkı ile karşı karşıya getirmek için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır. Söz konusu Ermeni cemiyetleri, terör, tedhiş, isyan vb. faaliyetler içerisine girerek, Ermeni halkını, bağımsız bir büyük Ermenistan hayalinin peşinden sürüklemişlerdir. 19. yüzyılın sonunda başlatılan bu zararlı faaliyetler, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni cemiyetlerinin İtilaf Devletleri'yle işbirliği yapması ve Osmanlı sınırları içerisinde Ermenilerin yoğun olarak buldukları her yerde isyanlar çıkarmalarıyla devam etmiştir.<sup>15</sup>

Bu gizli cemiyetler, 1862, 1865, 1875, 1878, 1879 yıllarında Zeytun, 1862 yılında Van, 1863 yılında Muş, 1865 yılında

12 Gülsüm Polat, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri Üzerine Bazı Tespitler", *KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Ermeni Araştırmaları I, 12(1), 2010, s. 104.

13 Yavuz Yılmaz, "Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kars ve Civarında Ermeni Tedhişi (30 Ekim 1918- 30 Ekim 1920)", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 5.

14 Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, 4, Ankara 1999, s. 333-334.

15 Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Murayev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2008, s. 326.

Çarsacak'ta çıkan Ermeni isyanlarında rol oynamıştır. Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetleri İngiltere, Rusya ve Fransa'nın desteğiyle daha da hız kazanmıştır. Bu dönemde kurulan örgütler vasıtasıyla bahse konu olan çalışmalar daha sistemli bir şekilde idare edilmiştir. Bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla ortaya çıkan bu örgütler arasında en önemlileri 1887'de İsviçre'de kurulan Hınçak ve 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksütyun örgütleri olmuştur.<sup>16</sup>

Rusya'nın takip ettiği bu politika II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumu gören Ermeniler, Ermeni meselesini yeniden Avrupa devletlerinin gündemine getirmiştir. Rusya'nın kendilerine olumlu cevap vermesi üzerine Eçmiyazin Katalikosu V. Keork, Rusya'dan, "Türkiye Ermenistanı" nı ve Ermenilerini himayesi altına almasını istemiştir. Ardından 25 Mayıs 1914'te Doğu Anadolu için tayin edilen iki yabancı genel müfettişle sözleşmeler tanzim edilmiştir. Dolayısıyla Ermenilerin yıllarca istedikleri bir yönetim modeline adım adım yaklaşmıştır.<sup>17</sup> Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu için tayin edilen bu iki yabancı genel müfettişin sözleşmelerini feshetmiş ve Rusya'yla yaptığı anlaşmaya uymaktan vazgeçmiştir. Ermeniler de bu durum sebebiyle yeni arayışlara yönelmiştir.

## Birinci Dünya Savaşında Ermeniler

20. yüzyılın başlarında Avrupa'nın tüm büyük güçleri arasında artan çelişkiler, Birinci Dünya Savaşı'nı kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim 1914 yılında iki askeri ve siyasi gruplaşmanın çatışması sonucunda meydana gelen Birinci Dünya Savaşı, milyonlarca

16 Doğan, *a.g.m.*, s. 310; Şahin Doğan, "Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 8-9; Salim Gökçen, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 279-292; Erdal Açıkse, "Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine," *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 9; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 106.

17 Sarıay, *a.g.m.*, s. 86-89.

insanın hayatına mal olmuş, ekonomik krizlere yol açmış, imparatorluklar yıkılmış, yerine yenileri kurulmuş, bazı devletler parçalanmış ve yeni rejimler ortaya çıkmıştır. Savaş döneminde Osmanlı Devleti de coğrafi konumu, stratejik durumu ve ekonomik potansiyeli hasebiyle büyük devletlerin ilgisini çekmiştir. Üstelik bahsi geçen süreçte, Balkan Savaşları'nda mağlup olan ve topraklarının büyük bir kısmını kaybeden Osmanlı Devleti'nin yeni bir savaşa hazır olmadığı da bilinmektedir.

20. yüzyılın başlarında büyük emperyalist devletler arasında oluşan gruplaşmalar, 19. yüzyılda güç dengesini değiştirmiştir. Özellikle Üçlü İtilaf'ın oluşumu, Osmanlı'nın İngiltere, Fransa ve Rusya arasında bölünmesiyle ilgili bir anlaşmanı ortaya koymuştur. İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti üzerinde etkili olan Almanların uzaklaştırmasını amaçlamış ve bu amaca ulaşmanın en iyi yolunu Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri yanında savaşa katılmasında görmüştür. Ancak bu seçenek, 19. yüzyılda meydana gelen savaşlarda Yakın ve Orta Doğu'da etki alanını kaybetmiş Rusya'yı tatmin etmemiştir. Rusya, konumunu geri kazanmak ve iki yüz yıl boyunca amaç olarak önüne koyduğu siyasi meseleleri çözmek için 1914 yılında oluşan ortamı bir fırsat olarak görmekteydi. Avrupa'da Almanya'ya karşı mücadelede Rusya'nın önemli bir müttefik olması nedeniyle İngiltere ve Fransa, Çarlık yönetiminin isteklerini dikkate almak zorunda kalmıştır. Nitekim 1914 yılında İngiltere ve Fransa'nın da Avrupa'da başarıya ulaşmak amacıyla Rusya'nın yardımını almak için Osmanlı üzerindeki çıkarlarından ödün vermeyi kabul ettikleri görülmüştür.<sup>18</sup>

Bilindiği gibi, toprakları gizli antlaşmalarla paylaştırılmış olan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na oldukça zor siyasi, ekonomik ve sosyal şartlarda girmiştir. Savaşın devam ettiği uzun yıllar içerisinde millet, yorgun ve yoksul bir duruma düşmüştür. Batılı devletlerin bu dönemde en önemli siyaseti Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve paylaşmak olmuştur.<sup>19</sup> 19. yüzyılda meydana

18 Николай Г.Корсун, *Первая Мировая Война на Кавказском Фронте*, (Pervaya Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte), Москва 2004, s. 3.

19 Samire Memmedova, "Milli Mücadele Döneminde Büyük Millet Meclisi'nin Sovyet Rusya ve Azerbaycan ile Münasebetleri (1920-1922) (Sovyet Rusya ve Azerbaycan Belgelerine Göre)", Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2016, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 160.



gelen savaşlarda Yakın ve Orta Doğu'da etki alanını kaybetmiş Rusya, konumunu geri kazanmak ve iki yüz yıl boyunca amaç olarak önüne koyduğu siyasi meseleleri çözmek için 1914 yılında oluşan ortamı bir fırsat olarak görmüştür. Ayrıca bu durumu fırsat olarak gören Rusya, Osmanlı Devleti'nden pay alma hesapları içerisine girmiş ve bu amaçları doğrultusunda Doğu Anadolu'yu işgal etmiştir. Bilindiği üzere Ruslar, söz konusu işgal esnasında bölgedeki Ermenileri etkin bir biçimde kullanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Ermenilerin uzun yıllardır bekledikleri fırsat ellerine geçmiştir. Bu aşamada Ermeni nüfusunun yoğunlukta olduğu yerlerde birbiri arkasına ayaklanmalar ve Ermeni çeteleri ortaya çıkmıştır. Nitekim bahsi geçen örgütlerin en bilinenlerinden olan Taşnaksütyun Partisi de Haziran 1914'de 30 üyenin katılımıyla Erzurum'da yaptığı kongrede, İttihat ve Terakki hükümetinin ıslahat kararlarının göstermelik olduğunu ileri sürerek muhalefette kalarak mücadele etme kararı almıştır. Ardından Taşnaksütyun'un aldığı ve vilayetlere gönderdiği ayaklanma beyannamesinde Ermenilerin savaş sırasında İtilaf Devletleri menfaatine casusluk ve rehberlik yapacakları açık bir dille ifade edilmiştir.<sup>20</sup> Böylece bu aşamada Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki olası bir savaşta hangi tarafta yer alınması gerektiğini belirtmek için toplantılar yapmışlardır. Bahse konu olan toplantılarda alınan bu kararlar, sadece Taşnaksütyun tarafından değil; aynı zamanda Hınçak, Reforme ve Ramgavar komiteleri tarafından da uygulamaya konmuştur. Böylece Ermeniler hem Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri durumu hakkında casusluk yapmışlar hem de firar ederek Ruslara katılmışlardır.<sup>21</sup>

Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmasını, büyük devletler arasında en çok Rusya desteklemiştir. 1914 yılından 1915 yılının başına kadar Rusya, savaş sonrası Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kurulacak Ermenistan'ın statüsü ile

---

20 Niyazi Taha Karaca, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 3(4), Temmuz 2003, s. 103-104.

21 Sarıay, *a.g.m.*, s. 91.

ilgili kendi rolünü ortaya koymakla birlikte aslında Ermeni sorunu hakkında oldukça dikkatli davranmıştır.<sup>22</sup> 18 Eylül 1914'te Çar II. Nikolay'ın Ermenilere yönelik yayınladığı bildiride şu ifadeler yer almıştır:<sup>23</sup>

“Rus halkı kendisinin şanlı Ermeni evlatlarını gururla anıyor. Lazarev'ler, Melikov'lar ve diğerleri anavatanın onuru için kardeşlerinin yanında savaştılar. Asırlık sadakatiniz benim için sizin, ordularımızın başarısına ve hakkaniyetine tüm kalbiyle inanarak bu önemli dönemde görevinizi yerine getirmeyi beklediğinizin simgesidir. Ey Ermeniler! Çarın asası altında kan kardeşlerinizle birleşip sonunda özgürlük ve adaletin tadını çıkaracaksınız”

Daha sonraki dönemlerde II. Nikolay'ın yardımıyla Kahire'de Pogos Nubar Paşa tarafından Umumi Ermeni Hayır Birliği, Loris Melikov tarafından İngiliz-Ermeni Komitesi,<sup>24\*</sup> Alman Lepsius tarafından ise Ermeni Dostluk Komitesi kurulmuştur. Oluşturulan bu komiteler, Rusya'nın politikasına hizmet etmiştir. Bu bağlamda Moskova, Kafkasya'da yaşayan ve Anadolu'dan Rusya'ya kaçan Ermenileri silahlandırarak gönüllü birlikler kurmuştur.<sup>25</sup>

Birinci Dünya Savaşı başlarında bütün Ermeni partilerinin ve organizasyonlarının direk yardımını alan Kafkas Valisi tarafından dört Ermeni gönüllü birliği organize edilmiştir. Bu birliklerinin başına tanınmış parti üyesi savaşçılar ve teröristler geçmiştir. Ermeni birliklerinin başına geçirilecek olan isimlerden olan Andranik, Bulgaristan'dan Kafkaslara geldikten sonra Kafkas Valisi'yle görüşmelerde bulunmuş ve Ermeni gönüllülerini silahlandırmak için Vali'nin emri üzerine birkaç bin tüfek almıştır. Ayrıca Vorontsov Daşkov'un izniyle Ermeni göçmenlere yardım amacıyla “Ermeni Milli Bürosu” kurulmuş ve Ermeni gönüllü birliklerinin organizasyonu bu büroya bağlanmıştır. Ermenilerin

22 Doğan, *a.g.t.*, s. 28.

23 Cemil Hasanlı, “Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)”, *Ermeni Araştırmaları*, 50, 2015, s. 152.

24 \* Komite başkanı Williams, İngiltere Parlamentosu üyesiydi.

25 Борян Б.А., *Армения и Международная Дипломатия*, Политиздат, Том: 2, Москва 1929, (Boryan B.A., *Armeniya İ Mezhdunarodnaya Diplomatya*, Politizdat), s. 360.

bulduğu diğer birçok Rus şehirlerinde de bu büroya bağlı yerel komiteler oluşturulmuştur. Ayrıca yardım toplama işi bu büronun sorumluluğuna verilmiştir. Milli Büro'nun 16-18 Şubat 1915'de yapmış olduğu toplantıda yapılan açıklamaya göre Ermeniler arasında Ermeni gönüllü birliklerinin harcamaları için toplanan yardımların miktarları hakkında da bazı bilgilere rastlanmaktadır. Nitekim günümüzde Petersburg Komitesi'nin 200 bin ruble, Moskova Komitesi'nin 250 bin ruble, Nahcivan Komitesinin 25 bin ruble yardım ettiği bilinmektedir.<sup>26</sup>

Çarlık Rusya'nın sadece Transkafkasya'da yaşayan Ermenileri değil; aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve onun tebaası olan Ermenileri de silahlandırdığı bilinmektedir. Kafkas Valisi Vorontsov Daşkov'un Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 6 Şubat 1915 tarihli gizli telgrafta da şu bilgiler yer almaktadır:<sup>27</sup>

“Kafkas Ordusu Karargahı'na Zeytun Ermenilerinin temsilcileri geldi ve on beş bin Ermeni'nin Türk hatlarına saldırmaya hazır olduklarını; ancak silah ve mermi olmadığı için harekete geçemediklerini belirtti. Zeytun, Erzurum'daki Türk Ordusu'nun bulunduğu noktaya yakın olduğundan dolayı gereken miktarda tüfek ve mermilerin İskenderun'a teslim edilmesi çok önemliydi. Zira Ermeniler, bu silahları oradan temin edebileceklerdi. Ancak, Zeytun'daki Ermenilerin hareketleri hem Fransız hem de İngilizler için verimli olmakla birlikte, mevzu acil olduğundan ve bu silahları doğrudan teslim edemeyeceğimizden dolayı bir öneride bulunmak isterim: Fransız ve İngiliz yönetimiyle irtibata geçerek Fransız ve İngiliz tüfeklerinin ve mermilerinin Fransız ve İngiliz gemileriyle İskenderun'a getirilmesi sağlanabilir.”

Bilindiği gibi Rusya, “Taşnaksütyun” aracılığıyla da Ermenilere maddi yardım etmişti. Bununla ilgili Şubat 1915'de Tiflis'te yapılan Ermeni ulusal toplantısında Taşnaksütyunun temsilcisi şöyle demiştir:<sup>28</sup>

26 Doğan, *a.g.t.*, s. 31.

27 Hasanlı, *a.g.m.*, s. 154-155.

28 Борян Б.А., *a.g.e.*, s.360; Mehmet Perinçek, *B.A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s. 55-56.

“Savaş öncesinde Rus hükümeti, Türkiye Ermenilerini silahlandırmak ve onları hazırlamak için, savaş sırasında ülke genelinde ayaklanma çıkarmaları için 242.900 ruble para vermişti. Gönüllü takımlarımız Türk Ordusu'na darbe vurarak onların düzenini bozacak ve sonuçta isyancı gruplarla birleşeceklerdir. Arka cephede ve mümkün olduğu kadar devletin içinde anarşi yaratmak ve tüm bunlarla Rusya'nın ilerlemesini ve “Ermenistan”ın oluşturulmasını sağlamak gerekiyor.”

Yukarıda belirtilen ne için ve nasıl harcandığına dair nihai rapor yoktu. Lakin 23 Temmuz 1915 tarihinde Kafkas Askeri Bölge Levazım İdaresi'nden Kafkas Ordusu Karargahı'na gönderilen raporda, Sarıkamış, Kağızman ve Revan birliklerinin eski elebaşlarının nerede olduklarının bilinmediği; fakat onların 1914'te Ermeni çetelerini desteklemek için avans aldıklarını, Kafkas Ordusu Komutanlığı'ndan bu insanlarla ilgili bilgileri (isim, rütbe, görev aldığı yer) yönetime göndermelerini rica ettikleri görülmektedir. Çünkü Kafkas Ordusu Tedarik Müdürlüğü, Ermeni komutanlara verilen avansların harcandığını kanıtlayan belgeleri elde etmeye çalışmıştır.<sup>29</sup>

Şubat 1915'de Ermeni yerel komitelerinin bahsi geçen toplantısında Ermeni gönüllü birliklerinin başında bulunan Andranik, bütün yerel komitelere bir çatı altında birleşme çağrısında bulunmuştur. Andranik, bu birleşmenin Rusya'nın Ermenilere verdiği sözleri yerine getirmeyeceği bir durum oluşması halinde da çok önemli olduğunu belirtmiştir.<sup>30</sup> Bu amaçla Kafkasya'da toplanan “gönüllü subaylarına” Rusya tarafından Sibiryaya sürülmüş Ermeniler de katılmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti'nden Ermeni ileri gelenleri Rusya'ya geçip alayların kurulmasında görev almış ve gönüllü alaylara yazılmıştır. Rusya, Osmanlı Ermenilerinden ve Kafkas Ermenilerinden çeteler teşkil etmiş ve bu haberlerin duyulmasıyla Osmanlı Ordusu'ndaki Ermeniler de büyük çapta firar ederek çetelere katılmıştır. 1914 yılının Ağustos ayında Doğu Anadolu'daki Ermeniler ve özellikle de Erzurum'daki komiteciler ailelerini Rusya'ya göndermeye

29 Cemil Hasanlı, *a.g.m.*, s. 162.

30 Doğan, *a.g.t.*, s.28-29.

başlamıştır. Muş'tan Kafkasya'ya geçen Ermeni komitecileri, Rusya'dan çok sayıda tüfek getirmiştir.<sup>31</sup> 4 Ağustos 1914 tarihinde Kağızman Askeri Bölge Komutanı Kafkas Ordusu Komutanlığı'na şöyle yazmıştır:<sup>32</sup>

“Türkiye'deki Ermeniler arasında gizli bir örgüt var ki bu örgüt Türkiye'nin Rusya'yla savaşı durumunda Türklerle içte savaşmak için özel grupları oluşturma yetkisine sahiptir. Bunu başaramadıkları takdirde söz konusu gruplar Rusya'ya gönderilecek ve Rus Ordusu'yla birlikte (Türlere karşı) savaşacaklar.”

Nitekim Ermeni kilise ve komitelerinin faaliyetleri, Osmanlı Ordusu'ndan silahlarıyla birlikte firar eden Ermeniler ve Rusya'dan gelen gönüllü Ermenilerin silahlı saldırıları sonucunda bölge barut fıçısına dönüşmüştür. Bahsi geçen Ermeniler bir yandan Osmanlı ordusuna karşı silahlı saldırı tertip ederek, diğer taraftan da birçok vilayette isyan çıkararak sivil Türk halkını vahşice öldürmüştür.

Rus Ordusu'nun 1 Kasım 1914 tarihinde Doğu Anadolu üzerine başlattığı taarruzunun ardından birçok vilayette Ermeni isyanları başlamıştır. Van isyanı, Ermeni isyanları arasında en büyüğü ve aralarında tehcir kararı da bulunmak üzere sonuçları açısından en önemlisi olmuştur.<sup>33</sup> Ocak 1915'ten itibaren bu olaylar sık-sık baş göstermeye başlamış ve Doğu'da Ruslarla, Batı'da İtilaf devletleriyle savaşan Osmanlı Ordusu'nun teçhizat yollarını ve telgraf hatlarını kesmeye ve cepheden getirilen Osmanlı yaralılarını, güvenliği sağlayan jandarma askerlerini öldürmeye başlamışlardı. Doğu Anadolu'nun birçok yerinde başlayan Ermeni hareketi, Van'da zafer kazandıktan sonra, Muş'ta ve çevresinde artış göstermiş ve bu çeteler birçok insanı öldürmüştür. Söz konusu dönemde Muş ve çevre bölgelerde 7.000 Ermeni, silahlı ve küçük birlikler halinde köylere yerleşmiştir. Bu gruplara askerlikten firar eden Ermeniler de katılmış ve Sasun'daki askerlik çağında olan gençler de bu gruplara dahil olmuştur. Nihayetinde bölgeye asker toplamaya

---

31 Sarıay, *a.g.m.*, s. 92.

32 Hasanlı, *a.g.m.*, s. 156.

33 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 61.

giden çok sayıda Osmanlı memuru öldürülmüştür. Rus Ordusu'nun bölgeye gelmesiyle "Taşnak" ve "Hınçak" çeteleri "Ruslara sadakatlerini ve kahramanlıklarını" göstermek için savaşta olan Türk askerlerinin köy ve kasabalarını dağıtmış, ailelerini ise akıl almaz vahşetlerle öldürmüştür. Böylece Rusya'dan gelen gönüllü birliklerle birleşen yerli Ermeni birliklerinin sayısı 30.000'e ulaşmıştır.<sup>34</sup>

Rus Komutanlığı'nın resmi verilerine göre, Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren Batı ve Kafkas cephelerinde, Rus Ordusu'nda askeri hizmette bulunan 300 bin Ermeni yer almıştır.<sup>35</sup> 22 Şubat 1915 tarihinde Mısır'da olan Rusya temsilcisi Smirnov, Rusya Dışişleri Bakanlığına şöyle yazmaktaydı:<sup>36</sup>

"Ermeni partisi "Hınçak"a başvurarak bildiriyor ki, Amerika'dan, Fransa'dan ve Mısır'dan toplanan 1000'e yakın Ermeni Rusya Ordusu bünyesinde Kafkasya bölgesinde savaşmak için kendi hizmetlerini teklif ediyorlar."

Yukarıda ifade edilen bilgilerin yanı sıra Alman istihbarat kaynakları da 1915 yılının Şubat ayı itibariyle 592 Osmanlı Ermeni'si ve 11.854'de diğer Ermenilerden olmak üzere, toplam 12.446 Ermeni'nin Fransız Ordusu'na alındığını belirtmiştir. Benzer bir şekilde İngiliz Mareşal Allenby Türkleri de Şam'ın güneyinde yanında 8.000 Ermeni savaşçının mevcut olduğundan bahsetmiştir.<sup>37</sup> Yine 1915 öncesinde Zeytinlu Ermeni temsilcilerinden Mavi Nohudyan ve Mikael Yavordyan Kafkasya Ordusu'nun kumandanıyla görüşerek Kafkasya Cephesi'nde Türklere karşı Kilikya Ermenilerinden oluşan 15.000 kişilik bir kuvvet çıkarma sözü vermiştir.<sup>38</sup>

34 Nazim Gehremanov, *I Dünya Mühâribesinde Qafqaz Cebhesinde Ermeni Amili*, Bakü 2008, s. 66.

35 Doğan, *a.g.t.*, s. 31.

36 Gehremanov, *a.g.e.*, s. 76.

37 Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün mü, Soykırım mı? Belgeler*, <http://www.kitapso.com/kitaplar/siyasi/1/yusuf-halacoglu-ermeni-gocu.pdf> (Erişim tarihi: 05.05.2018).

38 Международные отношения в эпоху империализма, Серия 3, т. 7, Соцэкгиз, (Международные Отношения в Эпоху Империализма, Серия 3, Т. 7, Соцэкгиз), Москва 1964. s. 121.

Rus Ordusu saflarında Türklere karşı savaşan Ermenilerin sayısı ile ilgili “La Libre Parole” gazetesinin 11 Haziran 1915 tarihli yazısında, Ermeni Sosyalist Partisi’nin bildirisinde Kafkas Cephesi’nde “130.000 Ermeni’nin Rus bayrağı altında savaştığı” belirtilmiştir. Cemil Hesenli, bu rakamın abartılmış olduğuna vurgu yaparak 1915 yılının Kasım ayına doğru 2. Ermeni birliğinde Dro’nun komutası altında 771 “gönüllü” olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Cemil Hesenli, 1 Kasım 1915 tarihinde komutan Avetis tarafından imzalanan 3. birliğin listesinde 718 kişinin ve 1 Kasım 1915 tarihinde komutan Vartan tarafından imzalanan 7. birliğin listesinde 227 kişinin olduğunu belirtmektedir. 1915 yılının ortasında elde edilen bilgilere göre, 6. birliğin gönüllü sayısının 850 olduğu da bilinmektedir.<sup>39</sup> General Bolhovitinov’un raporuna göre, savaş boyunca her biri 1000 kişiden oluşan toplam altı gönüllü Ermeni birliği olmuştur. Ayrıca General Bolhovitinov, 1 Kasım 1915 tarihine göre 2. Ermeni birliğinde 871 kişinin, 5. Ermeni birliğinde 234 kişinin olduğunu belirtmiştir. General Bolhovitinov, tüm birliklerdeki gönüllülerin toplam sayısının yaklaşık 5.000 kişi olduğunu da belirtmiştir.<sup>40</sup>

Osmanlı Devleti, cephede savaştığı yetmiyormuş gibi, bir de ülke içindeki Ermeni isyanlarıyla ve Kafkaslarda Ermeni komitelerin oluşturduğu silahlı askerlerle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Hükümet, Patrikhane’yi defalarca uyararak durumun böyle devam etmesi durumunda güvenliği sağlamak için zor kullanılacağını bildirmiştir.<sup>41</sup> Seferberliğin ilan edilmesinden sonra hükümet, 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konması ve komite yöneticilerinin tutuklanmasını tamim etmiş, 26 Nisan tarihinde de Başkumandanlık birliklere aynı içerikte bir emir vererek komite reislerinin askeri mahkemelere sevk edilerek cezalandırılmasını istemiştir. Ayrıca Başkumandan Vekili Enver Paşa, bu duruma bir çare olmak üzere, 2 Mayıs 1915’te

39 Hasanlı, *a.g.m.*, s. 173.

40 *Репорт Генерал-Майора Болховитинова О Деятельности Армянских Вооруженных Отрядов В Турции И Закавказье В Первую Мировую Войну*, Азербейшр, Баку 2011, (Raport general-mayora Bolkhovitinova O Deyatelnosti Armyanskikh Vooruzhennykh Otryadov v Turtsii i Zakavkaz’ye v Pervuyu Mirovuyu Voynu, Azerneshr), s. 33.

41 İlhan Akbulut, “Türk Tarihinde Ermeniler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 50(1), 1995, s. 35.

Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya, toplu halde bulunan Ermenilerin isyan yuvasının dağıtılması ve Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek ya da bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gerektiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra Enver Paşa, isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınır dışına göndermeyi ve onların yerine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ettiğini de belirtmiştir.<sup>42</sup> Böylece 26 Mayıs 1915'te İçişleri Bakanlığı Sadaret'e tehcirin gerekçelerini açıklayan bir tezkere göndermiştir. Tezkerenin görüşülmesinden bir gün sonra 27 Mayıs 1915'te de Başkumandanlıktan gelen yazı da dikkate alınarak "Sefer esnasında Hükümet icraatına karşı gelenler için askeri makamlarca alınan kararları uygulayacak geçici yasa" adıyla geçici bir kanun kabul edilmiştir.<sup>43</sup>

Tehcirin ilk aylarında da Ermeni isyanları durmamıştır. 5 Haziran 1915 tarihinde Hamparsun Boyacıyan isimli Ermeni çetecinin başkanlığındaki bir çete, Doğu Cephesi'nin ikmal yolu olan Şebinkarahisar'ı basmış, yakıp yıkmış ve birçok insanı öldürmüştür.<sup>44</sup> 15 Kasım 1915'de Rusya Ulaştırma Bakanı'nın Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda şu bilgiler yer almıştır:

*"Sizin 14 Aralık 1914'te gönderdiğiniz 876 numaralı yazınıza cevap olarak sunuyorum ki, ... anlaşmaya göre yurtdışında yaşayan Ermenilerin Türklere karşı savaşmaları için devlet demiryolları aracılığıyla 3. veya 4. tür vagonlarda biletsiz gelmelerine imkân oluşturulacak. Bir şartla ki, gelen Ermeniler Sofya'daki Rusya temsilcisinden referans sunsunlar."*

1915 yılında yabancı ülkelerde oturan Ermenileri tarafından gönüllü birliklere yardım amacıyla 1.444.000 ruble aynı zamanda Rusya Ermenileri tarafından da 1.020.000 ruble toplanmıştır. Daha sonra da hem Rusya da hem de diğer ülkelerde para toplama işlemi devam etmiştir.<sup>45</sup>

42 Halaçoğlu, a.g.e., s. 61.

43 Doğan, a.g.t., s. 57-58.

44 Akbulut, a.g.m., s. 36.

45 Gehremanov, a.g.e., s. 76; Doğan, a.g.t., s. 34.



Bilindiği üzere, 1914-1915 yıllarında “gönüllü” adı altındaki Ermeniler, Osmanlı Devleti’ne karşı savaflara katılmaya başlamıştır. Böylece Birinci Dünya Savaşı başında Ermeni gönüllü birlikleri organize edilmiş ve 1914 yılının sonunda silah ve teçhizatla donatılarak cepheye gönderilmeye hazır hale gelmiştir. Ermeni gönüllü birliklerinin savaş güzergahı şu şekilde belirlenmiştir; 1. birlik, İran-Başkale-Van; 2. birlik, Iğdır-Beyazıt-Berkri-Van; 3. birlik, Kağızman-Eleşkirt-Malazgirt-Bitlis; 4. birlik, Sarıkamış-Kars-Orzan-Köprüköy-Erzurum.<sup>46</sup> Vartan Megrabyan komutası altında 5. birlik (Berkri-Başkala-Van), Grigor Afşaryan’ın 1915’te ölümünden sonra başına Gayk Bzhişkyan-Gay’ın geçtiği 6. birlik Sarıkamış-Erzurum olmuştur. Ovsep Argutyan komutasında 7. birlik ve 8. birlik eylemlere katılmayan birlikler gibi silahlı örgütlenmelerin Türk halkını yok etmeye çalıştıkları hakkında bilgilerin olduğu bilinmektedir.<sup>47</sup> Başında Andranik’in bulunduğu 1. gönüllü birlik, General Çernozubov’un emrindeki birliğin bulunduğu bölgeye cephenin sol kanadına gönderilmiştir. 1. Ermeni gönüllü birliği, Kasım ayından 18 Aralık’a kadar geçen sürede Kotur, Saray, Asurlu’nun alınmasındaki çarpışmalara katılmıştır. Arçavah, Ahlat, Tatvan bölgelerindeki çarpışmalardan sonra, 4. Kafkas Kolordusu Komutanı Oganovskiy, ansızın yapılacak bir saldırıyla Bitlis’in alınması için Andranik’in emrine 500 Kazak askeri, 2 top ve 2 makineli tüfek vermiştir.

Başında Dro’nun bulunduğu 2. Birlik ise Iğdır’dan hareket etmiştir. Bu birlik, 1914 yılının Kasım ayında Iğdır-Beyazıt-Berkri-Van yönünde savaşmak için General Nikolayev’in emrine gönderilmiştir. Birlik; Teperiz Geçidi’nde, Van çevresinde, Eleşkirt Ovası’nda, Şitak ve Moks savaşlarında yer almıştır.

Amazasp Srvantzyan komutası altında olan 3. Birlik, 20 Eylül-31 Ekim 1914 tarihleri arasında Kağızman’da kurulmuş ve General Prjevolskiy’nin I. Piyade Tugayı’na dahil edilmiştir. Ancak bu birlik, silahla tam olarak donatılmadığı için ilk aşamada savafla katılamamıştır. Birlik, silahlandırıldıktan sonra 4 Kasım tarihinde

46 Gönüllü Ermeni birlikleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Hasanlı, *a.g.m.*, s. 159; Gehremanov, *a.g.e.*, s. 77-78; Doğan, *a.g.t.*, s. 35-37.

47 Hasanlı, *a.g.m.*, s. 159.

Delibaba köyüne gelerek Albay Kulebyaki'nin emriyle askeri operasyonlara başlamıştır. Söz konusu birlik daha sonra Endek, Tikdağ, Pinoduz, Ordum, Kapanak, Pirshan, Hosrovveren, Alagöz etrafında, hem de Van çevresinde meydana gelen savaşlarda yer almıştır.

Keri Arşak Gavafyan komutası altında olan 4. Birlik, Sarıkamış'a General İstomin'in emrine gönderilmiştir. Birlik Kasım ayında savaşlara girerek Levasur köyünü alarak Eğrik köyü yönünde ilerlemeye başlamıştır. Ancak yeni emir alan birlik İstomin'in koruma takımı görevini yürütmeye başlamıştır. Bahsi geçen birlik, 22 Aralık tarihinde saldırıya geçerek Sarıkamış-Menderek hattını ele geçirmiştir. 1915 yılının Mayıs-Haziran aylarında ise Vostan, Zevan, Sorb köylerinin ele geçirilmesinde yer almıştır.<sup>48</sup> Bahsi geçen her dört birlikteki "gönüllüler" de ağırlıklı olarak Osmanlı tebaasında olan Ermenilerdir. Ayrıca sadece Osmanlı Ermenilerden oluşan bir birliğin olduğu da bilinmektedir. Cemil Hesenli, 346 kişiden oluşan bu birliğin "gönüllülerinin" doğum yeri, yaşı ve medeni durumuyla ilgili bilgilerin olduğunu belirtmektedir.<sup>49</sup>

1915 yılının yazına doğru gönüllü Ermeni birlikleri, Genel Komutanlık tarafından uygun görülen projeye göre yeniden organize edilmiştir. 1915 yılının Ocak ayında Kanakere'de Vardan ve Avçaryan komutasında yeni düzenlemeye uygun olarak iki birlik oluşturulmuştur. 1915 yılının Nisan ayında da Ermeni Milli Şurası'nın kararıyla 2., 3. ve 4. Ermeni gönüllü birlikleri Vardan'ın başında olduğu birliğe dahil edilmişlerdir. Böylece Vardan'ın komutası altında "Araratyan Zorahumb" (Ararat Örgütü) adlı Ermeni gönüllü birliği oluşturulmuştur.<sup>50</sup> Ayrıca bu birliğin güzergahının Erivan-Berkri-Van olduğu da bilinmektedir.<sup>51</sup>

"Hayali Ermenistan" uğruna gönüllü çeteler oluşturmuş Ermeniler, Anadolu'daki kanlı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Amerika'da yayınlanan "Hayastan" gazetesi, 25 Haziran 1914

48 Gönüllü Ermeni birlikleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Gehremanov, *a.g.e.*, s. 77-78; Doğan, *a.g.t.*, s. 35-37.

49 Hasanlı, *a.g.m.*, s. 160.

50 Doğan, *a.g.t.*, s. 37; Hasanlı, *a.g.m.*, s.159.

51 Aynı yer.

tarihli sayısında Ermenilerin Rus Ordusu'nda hizmetlerini yansıtan makalede şu satırlara yer vermiştir:<sup>52</sup>

*“Bu dakikada Rus bayrağı altında 80.000 Ermeni askeri, Avusturya ve Alman cephesinde ise 40.000 Ermeni askeri Türklere karşı savaşıyor. Dünyanın her tarafından gelen binlerce Ermeni gönüllüleri müttefiklerin galibiyeti için Türkiye-İran sınırında kanlarını akıtıyorlar. Bunlar vatanın stratejik önemli pozisyonlarını, Rus ordusunda hizmet etmekle savunuyorlar. Ermeni müttefiklerinin çıkarlarına uygun olan bu pozisyon zafer kazandıktan sonra değerlendirilecek ve Ermeni meselesinin çözümü millet in emellerine uygun gündeme getirilecek.”*

8 Ekim 1917'de M. L. Meguerditchian imzasıyla İskenderiye'den “çok gizli” olarak, Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa'ya yollanan dosyada belirtilen; “...Kafkasya'da oluşturulan gönüllü Ermeni alayları Büyük Ermenistan'ı kurmak için çarpışırken, ulusal hedefimiz Büyük ve Küçük Ermenistan'ın kurulması...” ifadesiyle, Ermenilerin hedefinin açıkça ortaya koyulduğu görülmektedir.<sup>53</sup> Nitekim bu amaç uğruna gerek Osmanlı toprakları içerisinde gerekse de dışında bulunan Ermeniler, harekete geçerek çeteler halinde Kafkasya'da ve Anadolu'nun birçok yerinde yüz binlerce Müslümanı, yaşlıları, çocukları, kadınları, cepheden dönen yaralıları sistemli bir şekilde katletmiştir. Ayrıca bu faaliyetlere katılmayan Ermenileri ve Türk olmayan diğer unsurları da öldürmekten çekinmemişlerdir. Böylece Zeytun'da, Bitlis'te, Kayseri'de, Trabzon'da, Ankara'da, Sivas'ta, Adana'da, Urfa'da, Adapazarı'nda, Bursa'da, Musa Dağı'nda ve daha birçok yerde büyük katliamlar gerçekleştirmişlerdir.<sup>54</sup>

52 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya 1789-1919*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, s. 401.

53 Halaçoğlu, a.g.e.

54 Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990, s. 70.

## Rus İhtilalinden Sonra Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı'nın seyrini değiştiren Çanakkale Savaşı'nda, Rusya'nın müttefiklerden yardım alamaması, savaşın güçlükleri, cephelerdeki başarısızlıklar, halkın gıda sıkıntısı, boğazların açılmaması, zor durumda olan Rusya'nın iç şartlarını günden güne gerginleştirmiş ve ülkeyi ağır sosyo-ekonomik ve siyasi krize sürüklemiştir. Böylece Rusya'nın gittikçe kötüleşen ekonomisi sonucunda baş gösteren istikrarsızlıklar ve değişik bölgelerde meydana gelen iç isyanlar, ülke içinde Bolşevik Devrimi'nin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu durum, Çarlık rejiminin yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Bolşevik Devrimi, Rusya'nın kaderinde bir dönüm noktasının başlangıcını oluşturmuş ve Rusya tarihinin şüphesiz en önemli siyasi olaylarından biri olmuştur. Neticede Bolşevik Devrimi sonucunda Çarlık rejimi yıkılmış ve Komünist (Bolşevik) Parti'nin tahakkümü altında dünya tarihinde ilk kez sosyalist bir devlet kurulmuştur. Böylece ihtilal sonucunda üç yüz yıllık Romanov Hanedanı'na ve Rus monarşisine son verilmiştir. Ardından Geçici Hükümet kurulmuş ve başkanlığa Prens Lvov getirilmiştir.<sup>55</sup>

Geçici hükümet, 17 Mart 1917'de yaptığı bir açıklamayla, “yeni hükümetin, devrilmiş olan yönetimin uluslararası antlaşmalarına sarsılmaz bir biçimde bağlı kalacağı ve Rusya'nın yapmış olduğu vaatleri de yerine getireceği” bildirilmiştir.<sup>56</sup> Ayrıca Geçici Hükümet, Doğu Anadolu'da bulunan statükonun korunacağını da resmi olarak açıklamıştır. Knez Lvov 1 Mayıs 1917 tarihinde Kafkas Orduları Komutanı General Yüdeniç'e gönderdiği telgrafla Geçici Hükümet'in 26 Nisan'da onayladığı savaş sırasında ele geçirilen Osmanlı topraklarının yönetilmesiyle ilgili aldığı kararı bildirmiştir. Bu karara göre bölgenin sivil yönetimi direk olarak Geçici Hükümet'e bağlanırken, 5 Haziran 1916'da hazırlanan geçici yönetmeliğe istinaden bölgeyi yöneten Genel Vali'nin yetkileri Geçici Hükümet tarafından atanacak olan Osmanlı toprakları Genel

<sup>55</sup> Memmedova, a.g.t., s. 160.

<sup>56</sup> Enis Şahin, “İhtilaller Döneminde Ermenilere Yönelik Rus Politikaları (1917-1918)”, *History Studies*, 4, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Sayı, Samsun 2012, s. 401.

Komiseri'ne verilmiştir.<sup>57</sup> Geçici hükümet, 9 Mart 1917'de Güney Kafkasya'yı kontrol etmek için Devlet Duması'nın yerel üyelerinden oluşan Özel Transkafkasya Komitesi (OZAKOM)<sup>58\*</sup> oluşturulmuştur. Doğrudan Geçici Hükümet'e bağlı olan OZAKOM, Mülki işleri yönetmek için tahsis edilmesi nedeniyle yasama hakkına sahip olmamıştır.<sup>59</sup> "Toplu Valilik" gibi hareket edecek olan komite, Devlet Duması'nda, bölgenin milli gruplarını temsil eden vekillerden oluşmuştur.<sup>60</sup> Daha sonra Petrograd'da ve Kasım 1917'de Tiflis'te yapılması planlanan seçimler göz önünde bulundurularak Bitlis, Van, Erzurum ve Trabzon'daki sivil makamlara Rus Ermenilerinden atamaların yapılması kesin olarak kararlaştırılmıştır.<sup>61</sup> 15 Kasım 1917 tarihinde söz konusu hükümeti temsil eden Maveray-i Kafkasya Komiserliği oluşturulmuş ve Gürcü Menşevik E.P. Gegeçkori'nin başkanlığında yeni seçilmiş komiserliğin icra edici hükümeti kurulmuştur.<sup>62</sup> Maveray-i Kafkasya Komiserliğinin kurulması, daha sonra siyasi gelişmelerde Güney Kafkasya'da bağımsızlığın başlangıcı ve en önemli adımı olmuştur.

1918 başlarında bölgede hiçbir etkisi ve gücü olmayan Transkafkasya Komiserliği dağılmıştır. 22 Şubat 1918'de Güney Kafkasya'dan Rusya Kurucular Meclisi'ne seçilmiş milletvekilleri toplantısında Transkafkasya Seymi'nin (Mavera-i Kafkaz Seymi) kurulması ve hakimiyetin bu organa verilmesi hakkında karar kabul edilmiştir.<sup>63</sup> Güney Kafkasya'nın bağımsızlığı yolunda en önemli adımlarından biri böylece atılmış ve nitekim daha sonra da 22 Nisan 1918'de yeni Kafkasya Federasyonu hükümeti kurularak bağımsızlık ilan edilmiştir.<sup>64</sup>

57 Doğan, *a.g.t.*, s. 79-80.

58 \* Osobiy Zakafkazskiy Komitet'in kısaltılmış şeklidir.

59 Cemil Hesenli, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Harici Siyaseti 1918-1920*, Bakü 2009, s. 15.

60 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 15.

61 Doğan, *a.g.t.*, s. 81.

62 Vasif Gafarov, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", *Gazi Akademik Bakış*, 2(3), 2008, s. 141.

63 Anar İsgenderov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", Mehmet Rıhtım-Mehman Süleymanov, der., *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Oluşumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Bakü 2012, s. 43.

64 Swietochowski, *a.g.e.*, s. 165-166.

Rusya'da Ekim Devrimi ile Geçici Hükümet devrilmiş ve Bolşevik Hükümeti iktidarı ele geçirmiştir. Lenin, 26 Ekim 1917'de Barış Kararnamesini kabul etmiştir. Kararnamede savaşa hemen son verilmesi ve bütün devletlerin barış yapması istenmiştir. Ayrıca savaş sırasında Çarlık Rusya'sının İtilaf devletleriyle imzaladığı bütün gizli anlaşmalar yayınlanmış ve bu anlaşmaların tanınmadığı bildirilmiştir. Aslında bu müracaat, hükümetlerden ziyade bu devletlerin halkına hitap eden siyasi propaganda mahiyeti taşımıştır. Amaç, bu devletlerin hükümetini kendi halkı arasında güvenini sarsmak ve halkı devrime teşvik olmuştur.<sup>65</sup> Ardından Bolşevik Hükümeti, 26 Kasım 1917 tarihinde Alman Orduları Doğu Cephesi Komutanlığı'na başvurarak derhal bir barış anlaşması imzalanmasını istemiştir. Neticede 15 Aralık 1917'de Sovyetler Birliği ve İttifak Devletleri arasında 28 günlük ateşkes ilan edilmiştir.<sup>66</sup> Ateşkesin sağlanması için Osmanlı 3. Ordusu Komutanı Vehip Paşa ile Kafkasya Ordusu Komutanı General Prejevalski arasında görüşmeler yapılmış ve görüşmeler sonucunda 5 Aralık 1917'de Erzincan'da Sovyetler Birliği ile Osmanlı Devleti arasında 14 maddeden ibaret barış sözleşmesi imzalanmıştır.<sup>67</sup> Osmanlı Devleti ve müttefikleri ile Sovyetler Birliği arasında gerçekleşen uzun bir müzakere sürecinden sonra 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır.<sup>68</sup> Bu antlaşmayla, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında daha önce imzalanmış antlaşmalar yürürlükten kaldırılmış ve böylece 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk - Rus Savaşı ,18 Aralık 1917 tarihinde son bulmuştur. Doğu Anadolu'yu terk etmek istemeyen Ruslar, çözüm yollarını Brest Litovsk görüşmelerinde de aramaya başlamışlardır. 16 Aralık 1917'de ise Brest Litovsk'daki Sovyetler Birliği ve Osmanlı yetkililerinin ilk karşılaşmasında, Sovyetler Birliği temsilcisi Kamenev, Doğu Anadolu'nun boşaltılması için bir koşul ileri sürmüştür. O da Doğu Anadolu bölgesinden göçmüş ya da başka yerlere sürülmüş kimselerin, milliyet ve mezhep farkı gözetilmeksizin eski vatanlarına dönmeleri olmuştur.<sup>69</sup>

65 Memmedova, *a.g.t.*, s. 14.

66 Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 153.

67 Memmedova, *a.g.t.*, s. 14.

68 Kurat, *a.g.e.*, s. 652-658.

69 Kurat, *a.g.e.*, s. 364.

Bolşevik Hükümeti, Ermeni meselesinde Çarlık Rejimi'nin izlediği siyaseti izlemiş ve bu meseleyi Rusya'nın menfaatleri doğrultusunda çözmeye çalışmıştır. Çarlık döneminden süregelen Ermeni planını uygulayan Sovyetler Birliği, 11 Ocak 1918 tarihinde kritik bir kararı hayata geçirmiştir. Sovyet Halk Komiserleri Şurası'nda oybirliğiyle kabul edilen, Lenin ve Stalin'in imzasıyla yayınlanan 13 numaralı kararnameyle,<sup>70</sup> Sovyetler Birliği bölgenin Rus amaçlarına hizmet etmesini sağlamıştır.<sup>71</sup> "Türkiye Ermenistanı" kararnamesinde, Halk Komiserleri Sovyeti, Rusya İşçi Köylü Hükümeti'nin Rusya'nın işgal ettiği "Türkiye Ermenistanı"nda Ermenilerin tam bağımsızlığa kadar özgürce kendi kendilerini idare etme hakkını destekleyeceklerini ilan etmiştir. Kararnamede Rus Ordusu çıktıktan sonra, "Türkiye Ermenistanı" ahalsinin can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla halk milislerinin teşekkülü, mülteci Ermenilerin serbestçe dönüşü ve demokratik prensiplerle Ermeni Halk Mebuslar Şurası'nın Geçici Halk İdaresinin oluşturulması gibi konular yer bulmuştur.<sup>72</sup> 13 numaralı kararname, Sovyetler Birliği'nin "Ermenilerin hamisi" konumunda olduğunun ve bu konuda Çarlık dönemi politikasını devam ettirdiğinin somut bir göstergesidir. 11 Ocak kararıyla Sovyet Hükümeti, Ermenileri Türkiye'nin doğu vilayetlerine göç ettirerek, gelecekte Rus himayesi altında oyuncak bir Ermeni devleti kurmak ve bu devleti Rusya'ya ilhak etmeyi amaçlamıştır. Daha sonra da bu devletin sınırları Azerbaycan Cumhuriyeti'nin topraklarını da dahil edecek şekilde genişletilecek ve sonuç itibarıyla Osmanlı Devleti'nin Rusya'da bulunan Türk-Müslüman nüfusu ile arasında Sovyet Rusya yanlısı tampon bir devlet oluşturulacaktı. Bu adım sayesinde Bolşevikler kontrolden çıkmış Güney Kafkasya'da kendi politikasına uygun bir müttefik oluşturmuş olacaktı.<sup>73</sup> 11 Ocak 1918'de Kafkas Cephesi'nin kendiliğinden çözülmesiyle, Ermeniler açısından son derece önemli hususlar içeren bu kararname, uygulanmaya konulmayan bir "niyet belgesi" olarak kalmıştır.

70 "Türkiye Ermenistanı" kararnamesi, 13 Ocak 1918 tarihli "Pravda" gazetesinde yayınlandığı için daha çok 13 numaralı kararname olarak bilinmektedir. Belgenin Türkçesi için bkz.: Memmedova, *a.g.t.*, s. 185.

71 Memmedova, *a.g.t.*, s. 22.

72 Документы Внешней Политики СССР, Том 1, Госполитиздат, (Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, Tom 1, Gospolizdat), Москва 1959, s. 74-75.

73 Vasif Gafarov, *Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi 1917-1922*, Bakü 2011, s. 79.

Kararnamenin doğurduğu tek sonucun “Türk tepkisini harekete geçirmek” olduğu görülmüştür.<sup>74</sup>

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle cepheden ayrılan Rus askerlerinin yerini önceden teşkil edilmiş olan Ermeni çeteler almaya başlamıştır. Rus askerleri cepheyi terk ederken ellerinde bulunan bütün silah ve askeri mühimmatı Ermenilere ve Gürcülere bırakmıştır. Kısa bir süre içerisinde 150 bin Ermeni, Beyazıt, Eleşkirt, Basen, Hınıs, Erzurum, Tercan, Erzincan, Malazgirt ve Van'a yerleştirilmiştir. Sovyet yönetimi, izlediği bu siyasetle ordudaki çözülmeyle bölgede oluşan boşluğu Ermenilerle doldurmak ve onların üzerinden bölgedeki Rus hakimiyetini sürdürmek olmuştur. Böylece Kuzey İran ve Van Bölgesi Rus Birlikleri Komutanı General Tovmas Nazarbekyan, Rus Orduları Komutanı Prjevalski'nin onayını alarak iyi donanımlı üç Ermeni birliği meydana getirmiştir. Ermenilerden oluşan bu ordu, olağanüstü miktarda askeri teçhizat ve silah ile donatılmıştır. Ermeni askeri kuvvetleri 16.000 piyade, 1.000 süvari ve 4.000 milisten oluşmaktaydı. Ermenilerden oluşan bu birliklerin başına ise 1918 yılının başında Rus Ordusu'ndan ayrılmış olan Ermeni subaylar getirilmiştir. I. Birlik'in başına General Dro, II. Birlik'in başına Albay Silikyan, III. Birlik'in başına ise Albay Andranik atanmıştır. Bu birlikler kendilerine ilk amaç olarak Evliye-i Selase'nin elde tutulması kadar Erzurum, Van ve Erzincan'ın da kaybedilmemesini de belirlemişlerdi. Lenin ve etrafındaki Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri daha tamamıyla çekilmeden Ermenilerin idareyi ele almaları ve buraların Türklere iade edilmesine mâni olmayı tasarlamıştır.<sup>75</sup> Nitekim Bolşevikler, 13 numaralı kararnameyle Rusya politikasını resmen uygulamaya başlamıştır. Kararnamenin yayınlanmasıyla Ermeniler tarafından Türklere yönelik yapılan katliamlar artmıştır. Ermeniler, Müslüman köy ve kasabalarını yağma ederek ahaliye karşı imha hareketine girişmiştir. İç asayişini korumak bahanesiyle “Ermeni milis” teşkilatı kurulmuş ve mahalli organlara Rus askeri makamları tarafından Ermeni memurlar tayin edilmekle idareler Ermenilerin eline geçmiştir.<sup>76</sup>

74 Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 28-29.

75 Doğan, *a.g.t.*, s. 87; Kurat, *a.g.e.*, s. 461.

76 Kurat, *a.g.e.*, s. 461.



Ermeni mezaliminin durdurulması için Ruslar nezdinde yapılan teşebbüsler bir sonuç vermemiştir. Bu durum karşısında Rus işgali altındaki bölgelerin ancak askeri kuvvetle kurtarılacağına inanan Enver Paşa, bu hususta Vehip Paşa'ya gerekli emirleri göndermiştir. Vehip Paşa, 12 Şubat 1918'te Erzincan mütarekesiyle tespit edilen hattı aşarak Erzurum istikametinde ilerlemeye başlamıştır. Nitekim 13 Şubat'ta Erzincan, 12 Mart'ta Erzurum geri alınmıştır. Erzurum alındıktan sonra Ermeni çetelerini takip eden Osmanlı birlikleri, 13 Mart'ta Hasankale'yi kurtarmışlardır. Daha sonra sırasıyla 16 Mart'ta Tortum, 17 Mart'ta Narman, ve ardından 22 Mart'ta Hınıs geri alınmıştır. 24 Mart'ta Oltu istikametinde ilerleyen Osmanlı birlikleri 25 Mart'ta Oltu'ya girmiştir.<sup>77</sup>

## Sonuç

Ermeniler tarih boyunca Osmanlı Devleti'nin yaşadığı her karışıklığı bağımsız Ermenistan devleti kurabilmek için bir fırsat olarak görmüştür. Aslında Türklerle Ermeniler, Selçuklu Devleti'nden Osmanlı Devleti dönemine kadar uzanan 850 yıl boyunca hiçbir sorun olmadan birlikte yaşamışlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin jeopolitiğini iyi bilen Batı devletleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bölgedeki emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek için suni bir Ermeni Sorununu ortaya çıkarmıştır. Ermeniler, "Büyük Ermenistan"ı kurma hayali için çeşitli örgütler kurarak 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak isyanlar çıkarmış, Müslüman halka karşı terör hareketlerinde bulunmuş ve katliamlar yapmıştır.

19. yüzyılda meydana gelen savaşlarda Yakın ve Orta Doğu'da etki alanını kaybetmiş olan Rusya, konumunu geri kazanma ve siyasi çıkarları için Osmanlı Devleti'nden pay alma hesapları içerisine girmiş ve bu amaç doğrultusunda bölgedeki Ermenileri kullanmıştır. Bilindiği üzere Rusya, Transkafkasya'da yaşayan Ermeniler gibi aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve onun tebaası olan Ermenileri de silahlandırmıştır. Nitekim Çarlık Rusya'nın "Taşnaksütyun" aracılığıyla Ermenilere maddi yardım ettiği de bilinmektedir.

<sup>77</sup> Sarıay, a.g.m., s. 103.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Ermenilerin yüz yıldır bekledikleri fırsat ellerine geçmişti. Osmanlı Ordusu'ndaki Ermeniler Rus tarafına geçmiş ve küçük çeteler halinde Osmanlı Ordusu'na karşı Rus Ordusu'nun gönüllü askeri birlikleri olma görevini üstlenmişlerdir. Ermeniler bunu kendi politikalarını yürütmek için bir araç olarak görmüşlerdir. Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Ordusu tarafından ilan edilen seferberlik emrine uymayan Ermeniler, Osmanlı Ordusu'na asker göndermemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Almanya tarafında savaşa girmesini fırsat olarak gören Ermeni Komiteleri, Anadolu Ermenileri adına Rusya'yla anlaşmıştır. Ermeniler hem Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri durumu hakkında casusluk yapmışlar hem de firar ederek Ruslara katılmışlardır. Bu aşamada Ermeni nüfusunun yoğunlukta olduğu yerlerde Ermeni çeteleri ortaya çıkmış ve birbiri arkasına ayaklanmalar meydana gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı meydana gelen bu Ermeni ayaklanmalarını en çok Rusya desteklemiştir.

Ermeniler, seferberlik ilan edildiği tarihten itibaren ordudan kaçmaya başlamış, Türk askerlerine karşı silahlı saldırı tertip etmiş, Rusya'ya göç ederek Ruslar tarafından Türk Ordusu'na karşı savaşmak üzere oluşturulan çetelere katılmıştır. Rusya'dan gelen gönüllü, Osmanlı Ordusu'ndan silahlarıyla birlikte firar eden Ermenilerin, kiliselerin, komitelerin ve yerel Ermenilerin faaliyetlerinin sonucunda bölge barut fıçısına dönmüştür. Bir yandan Osmanlı Ordusu'na arkadan darbeler vuran Ermeniler, diğer taraftan sivil Türk vatandaşlarını vahşice öldürmüşlerdir. Ermenilerin savaş sırasında takındıkları bu tavır nedeniyle Osmanlı Devleti, Ermenilerin isyan yuvasının dağıtılması ve Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gerektiğini düşünerek Ermenileri Güney vilayetlerine göç ettirmek zorunda kalmıştır.

## Kaynakça

AÇIKSES, Erdal, “Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine, Ermeni Araştırmaları”, *I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, Ankara 2003, s. 3-13.

AKBULUT, İlhan, “Türk Tarihinde Ermeniler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 50(1), 1995, s. 29-41.

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılıma Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

*Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.

BEYDİLLİ, Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

DOĞAN, Orhan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun (Rus Adalet Bakanı Y. Murayev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2008, s. 307-328.

DOĞAN, Şahin, “Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2007.

ERCAN, Yavuz, “Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Yeni Türkiye*, 4, Ankara 1999, s. 145-161.

GAFAROV, Vasif, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış*, 2(3), 2008, s. 139-151.

GAFAROV, Vasif, *Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi 1917-1922*, Bakü 2011.

GEHREMANOV, Nazim, *I. Dünya Mühâribesinde Qafqaz Cəbhəsində Erməni Amili*, Bakü 2008.

GÖKCEN, Salim, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, 2003, s. 37-67.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1988.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Ermeni Meselesiyle İlgili Birkaç Rus Kaynağı", *Yeni Türkiye*, 38(2), Ermeni Sorunu Özel Sayısı, Ankara 2001, s. 735-741.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün mü, Soykırım mı? Belgeler*, <http://www.kitapso.com/kitaplar/siyasi/1/yusuf-halacoglu-ermeni-gocu.pdf> (Erişim tarihi: 05.05.2018).

HASANLI, Cemil, "Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914- 1916)", *Ermeni Araştırmaları*, 50, 2015, s. 151-187.

HESENLİ, Cemil, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Harici Siyaseti 1918-1920*, Bakü 2009.

İLTER, Erdal, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1915)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

İSGENDEROV, Anar, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", Mehmet Rihtım-Mehman Süleymanov, der., *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Oluşumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2012, s. 39-56.

KARACA, Niyazi Taha, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 3(4), Temmuz 2003, s. 99-134.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya 1789-1919*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1975.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1970.

MANASTIRLI, Mehmet Rifat Bey, *93 Harbi Faciası*, Tahsin Yıldırım, yayına haz., Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010.

MEMMEDOVA, Samire, “*Milli Mücadele Döneminde Büyük Millet Meclisi’nin Sovyet Rusya ve Azerbaycan ile Münasebetleri (1920-1922) (Sovyet Rusya ve Azerbaycan Belgelerine Göre)*”, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2016.

ÖZDEMİR, Hikmet vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

PERİNÇEK, Mehmet, *B.A. Boryan’ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.

POLAT, Gülsüm, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri Üzerine Bazı Tespitler”, *KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Ermeni Araştırmaları I, 12(1), 2010, s. 103-117.

SARINAY, Yusuf, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Gazi Akademik Bakış*, 1(2), 2008, s. 69-105.

SÜSLÜ, Azmi vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1995.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990.

SWIETECHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

ŞAHİN, Enis, “İhtilaller Döneminde Ermenilere Yönelik Rus Politikaları (1917-1918)”, *History Studies*, 4, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Sayı, Samsun 2012, s. 399-411.

ŞAHİN, Enis, *Diplomasi ve Sınır Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

ŞAHİN, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

ŞÜKÜROV, Kərim, *Türkmənçay-1828: Tarixi xronika (İxtisarla)*, Çaşıoğlu Matbaası, Bakü 2006.

TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I. Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

YILDIRIM, Hüsameddin, *Türk-Rus-Ermeni Münasebetleri*, Kök Yayınları, Ankara 1990.

YILMAZ, Yavuz, *"Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kars ve Civarında Ermeni Tedhişi (30 Ekim 1918- 30 Ekim 1920)"*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2006.

БОРЯН, Б.А., *Армения И Международная Дипломатия*, Политиздат, (Boryan B.A., Armeniya İ Mezhdunarodnaya Diplomatiya, Politizdat) т.2, Москва 1929.

ВЕРДИЕВА, Х. Ю., *Переселенческая Политика Российской Империи В Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв.)*, (Verdiyeva, X. YU., Pereselencheskaya politika Rossiyskoy Imperii v Severnom Azerbaydzhane (XIX-nachale XX vv.)), Bakü 2016.

Документы внешней политики СССР, Том 1, (7 ноября 1917-31 декабря 1918 г.), Госполитиздат, (Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, Tom 1, Gospolizdat) Москва 1959.

КОРСУН, Николай Г., *Первая Мировая Война На Кавказском Фронте*, (Pervaya Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte), Москва 2004.

*Международные Отношения В Эпоху Империализма*, Серия 3, Т. 7, Соцэкгиз, (Mezhdunarodnyye Otnosheniya v Epokhu Imperializma, Seriya 3. T. 7, Soçekgiz), Москва 1964.

*Рапорт генерал-майора Болховитинова О Деятельности Армянских Вооруженных Отрядов В Турции и Закавказье в Первую Мировую Войну*, Азернешр, (Raport General-Mayora Bolkhovitinova O Deyatelnosti Armyanskikh Vooruzhennykh Otryadov v Turtsii i Zakavkaz'ye v Pervuyu Mirovuyu Voynu, Azerneshr), Bakü 2011.

## Structured Abstract

The Western states that recognized and knew the Ottoman State very well created an artificial Armenian Problem in order to realize their objectives in the region since the second half of the 19th century. The term “Eastern Question”, which was used by the Western states during the Vienna Congress in 1815, has been turned into a matter of fate for the Ottoman State since that date. From this date onwards, the Armenian Question was seen as an extension of the Ottoman Empire’s Eastern Question on the Asian lands.

Russia as well as the Western states had roles in the emergence of the Armenian problem. It was Russia that the first state was engaged in Armenians and to use them for their own interests. The first date of the relation between the Russians and the Armenians dates back to the mid-17th century. The Armenians knew that the Russians were going to get stronger and expanding, and so they tried to keep them good with the Russians. The Armenians, wanted to become independent by getting rid of Iran and they increased their activities with of Russian Czar Petro I. Petro I used Armenians during the war with Iran and after a while he invited Armenians to settle in their territory. Upon this invitation, some of the Armenians located in Iran had immigrated to Russia. Thus, in the process that began with Petro I., Russia began to develop policies towards Armenia in order to become a great power and to be able to get closer into the warm seas.

Since the end of the 18th century, Russia planned to build a self-reliant state in the Caucasus increased its activities on the Armenians within the borders of Iran and has promised protection to Armenia against Iran and the Ottoman State. With the Turkmenchay Treaty signed in 1828, Russia declared the regions of Nakhchivan and Irevan regions that it seized as “Armenian Provinces”. After that, Russia thinking that the Armenians could be a good means for their expansionist ambition they began to use them for this purpose. During the Ottoman-Russian War of 1828-1829, Russians used the Armenians in their own interests, and with

the Edirne Treaty signed as the result of this war, the Armenians started to migrate to the Caucasus. Thus, the foundation of the Armenian state, which will be established in the region, has been installed.†

The most obvious manifestation of the Eastern Question was the Ottoman-Russian War of 1877-1878. In the Ottoman-Russian War which started on April 24, 1877, Russia tried to benefit from Armenians living in Eastern Anatolia. The Russians benefited from the Ayastefanos Agreement signed at the end of the war, and the Tsarist Russia, dominated Orthodox Christians in the Ottoman geography with 1774 Küçük Kaynarca Treaty and the 1829 Edirne Treaty gained protection right over Armenians with Article 16 of the Ayastefanos Treaty. Thus, the Armenian issue has entered the agenda of international politics.

From 1860 onwards, a series of associations aimed at Armenia's independence under various names began to be established. The Armenian communities founded in the late 19th century have done everything they can to initiate confrontation of Armenian community with Ottoman State and the Turkish people since they were founded. The Armenian communities committed terror, rebellion and such activities and led Armenian people to the pursuit of the dream of independent Armenia. These activities, which were initiated at the end of the 19th century, continued with the cooperation of the Armenian societies with the Entente States during the First World War and rebellions took place everywhere where Armenians were intensely located in the Ottoman borders. The actions of the Armenians against the Ottoman State were accelerated by the support of Britain, Russia and France.

When the First World War began in 1914, the Armenians captured the opportunities they had long been waiting for. At this stage, there were rebellions and new Armenian gangs in the places where the Armenian population was concentrated. In order to decide which side the Armenians would support during the war, the Armenians decided that they would remain loyal to the Ottomans at the meetings they had made. Thus, Armenians both spied on the political and military situation of the Ottoman Empire



and joined the Russians. It was Russia among the Great Powers, which supported Armenians' uprising against the Ottoman Empire and which provided the armament for Armenians living in the Caucasus and Ottoman lands. In addition, tsarist Russia has provided financial support to Armenia through "Dashnaksuttyun".

After the attack on the Eastern Anatolia by the Russian army on 1 November 1914, in many provinces Armenian riots started. The Van riot was the most important among the Armenian riots and the most important in terms of the results, including the decision of deportation among them. After winning the victory in Van, the Armenian movement that started in many parts of Eastern Anatolia and number of movements in and around Mush increased and these gangs killed many people. The Ottoman State had to struggle against the Armenian riots in the country and the armed soldiers formed by the Armenian committees in the Caucasus as if it was not enough to fight in the front line. The government repeatedly warned the Patriarchate that Ottoman would use power in order to ensure security if the situation persists. After the deportation, the Armenian riots did not stop. On June 5, 1915, a gang presided by Hamparsun Boyacıyan attacked Shebinkarahisar and the Armenian gang killed many people.

The Bolshevik government founded after the revolution in 1917 followed the policy of Tsarist Russia in the Armenian issue and tried to solve this matter in the interests of Russia. Russian soldiers, who were separated from the front by the end of the First World War, began to be replaced by pre-established Armenian gangs. While the Russian soldiers left the front, they had left all weapons and military ammunition to hands of Armenians and Georgians. This policy, which the Bolshevik government pursued, aimed to maintain Russian domination over the Armenians in the region. Enver Pasha, who believed that the Russian occupied territories could only be rescued by military force in this situation, sent the necessary orders to Vehip Pasha on this subject. As a matter of fact, Erzincan was taken back on 13 February and Erzurum was taken back on 12 March. Following Erzurum, Ottoman troops following the Armenian gangs saved Hasankale on March 13th.